

Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava

Na temelju iskapanja Zemaljske komisije, iskaza pojedinih preživjelih zatočenika kao i popisa žrtava Drugog svjetskog rata iz 1964. godine koji je dugo vremena skrivan od šire javnosti, opravdano se može zaključiti da su takve procjene bile znanstveno neutemeljene i neobjektivne te da je stvaran broj žrtava Stare Gradiške jednako kao i Jasenovca višestruko puta manji.

Stvarni ljudski gubici na prostoru bivše Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, a poglavito onih stradalih u koncentracijskim logorima jasenovačke skupine logora u koji se ubraja i logor Stara Gradiška nije do kraja istražen niti utvrđen niti poslije više od pet desetljeća od njegova završetka. Najveći dio dosadašnjih istraživanja o koncentracijskom logoru Stara Gradiška činjen je u sklopu istraživanja logora Jasenovac i sagledavan u kontekstu jasenovačke skupine logora. Kompleks koncentracijskog logora Jasenovac bio je najveći na području NDH, kako po prostoru koji je obuhvaćao, tako i po broju zatočenika koji su kroz njega prošli, ali i po broju nastradalih osoba. U literaturi i izvornoj dokumentaciji naziva se različitim imenima, od kojih su najčešći bili: Sabirni logor Jasenovac, Koncetracioni logor Jasenovac, Sabirni i radni logor Jasenovac i sl. Jasenovačka skupina logora sastojala se je od pet zasebnih logora i kao takova bila je prvi sustavno izgrađivan kompleks u NDH. Logor I. Krapje nalazio se je u zaleđu istoimenog sela, desetak km uzvodno od Jasenovca, logor II. Bročice nalazio se je u istoimenom selu 2 km od mjesta Jasenovac na cesti prema Novskoj, a logor III. Ciglana i logor IV. Kožara nalazili su se u samom mjestu Jasenovac. U kasnu jesen 1941. godine zbog poplava su likvidirani logor I. Krapje i logor II. Bročice i zbog toga je trebalo pronaći novi prostor. Taj prostor je pronađen u Staroj Gradiški koja leži na lijevoj obali rijeke Save 38 km nizvodno od Jasenovca, nasuprot Bosanskoj Gradiški. Za vrijeme kada je Sava bila granica između turskog i austrijskog carstva tu je sagrađena vojna utvrda, u kojoj je prije osnivanja logora bila kaznionica koja je potpadala pod Mini-

starstvo pravosuđa.¹ Ona je kao tvrđava bila gotovo na idealnom mjestu koje može zaštititi logorsko područje od upada znatnijih partizanskih snaga. Logor u Staroj Gradiškoj osnovao je osobno Vjekoslav Maks Luburić, a Zakonskom odredbom od 20. veljače ukidnuta je kaznionica i zavod za prisilni rad, te je ovaj logor ušao u skupinu jasenovačkih logora označen kao logor V.² Starogradiški logor je u samom početku bio zamišljen kao "hrvatski logor", odnosno pretežno za zatočenike hrvatske nacionalnosti, ali to nije u cjelosti ostvareno, pa su se u njemu pored najvećeg broja Hrvata nalazili zatočenici i zatočenice i ostalih nacionalnosti. Logor u Staroj Gradiški postojao je do 23. travnja 1945. godine kada su ga zauzele partizanske jedinice, a u logor Jasenovac jedinice 2. Jugoslavenske armije su ušle u svibnju 1945. godine.

O broju žrtava logora Stara Gradiška jednako kao i samog Jasenovca postoje različite brojke, proračuni, procjene i pretpostavke. Broj žrtava jasenovačke skupine logora, uključujući i logor u Staroj Gradiški temelji se na trima skupinama izvora.³

Prvu predstavljaju dokumenti raznih institucija NDH, od najviših državnih do samih logorskih. Isto tako ovoj skupini izvora pripadaju dokumenti i podaci koje su u istražnom postupku poslije završetka Drugog svjetskog rata davali pojedini ustaški dužnosnici i zapovjednici logora. Na temelju tih dokumenata, ipak se zbog nepotpunih podataka, a i u okolnostima u kojima su davane takve izjave (za pretpostaviti je da su vjerojatno bile onakve kakve su bile potrebne istražiteljima), ne može ustanoviti stvaran broj žrtava, nego se mogu samo činiti razne pretpostavke i procjene. U sastav ove skupine izvora mogu se ubrojiti i izvori njemačke provenijencije, odnosno izvori koji potječu od njemačkih dužnosnika i obavještajaca. Manjkavost ovih izvora je u tome što nisu sustavni i ne potječu od institucija i stoga su također podložni različitim interpretacijama i komentarima. Ustaše, jednako kao i Nijemci nisu vodili nikakvu evidenciju o ubijenima u logorima. Oni su posjedovali dokumentaciju o osobama koje su uhićene i na osnovi policijskih odluka upućene u logore. Međutim, niti ovi podaci nisu potpuni i nikako ne mogu biti značajniji i pouzdaniji izvor. O masovnom dopremljanju ljudi iz sela, pogotovo sa Kozare i susjednih područja nije se vodila gotovo nikakva evidencija. I ona evidencija koja je eventualno vođena, bila je prilikom povlačenja ustaša uništena, tako da je ostao samo poneki, slučajno sačuvan dokument.⁴

Drugu skupinu izvora čine izjave preživjelih logoraša, međutim niti ova skupina izvora nije pouzdana kada je riječ o broju žrtava logora Stara Gradiška (jednako kao i Jasenovca). Govoreći o broju žrtava bivši logoraši daju razne osobne procjene koje se

¹ "Zakonska odredba o ukidanju kaznionice i zavoda za prisilni rad", *Narodne novine*, Zagreb, 18. II. 1942. Likvidacijom kaznionice u Staroj Gradiški kao kaznionice je upotrebljavana tzv. "Crna kuća" u Banja Luci.

² Kompleks koncentracijskih logora jasenovačke skupine sa Starom Gradiškom je obuhvaćao oko 210 km². U daljnjem razvitku kompleksa jasenovačkih logora formiraju se privremeni manji logori: logor V. (ciganski) u selu Uštica, na ušću Une u Savu, koji je postojao od prve polovice 1942. godine, pa do travnja 1945. godine. Numeracija ovog logora podudara se sa logorom V. Stara Gradiška, ali je upotrebljavana kao interna oznaka za logor na užem području Jasenovca. Logor VI. (ženski radni logor) Mlaka, nalazio se je 12 km od Jasenovca prema Staroj Gradiški, gdje su za vrijeme sezonskih poljoprivrednih radova dovođene zatočenice iz ostalih logora. Vidi: Anđelko BARBIĆ, Počeci osnivanja kompleksa koncentracijskih logora u Jasenovcu", *Slavonski povijesni zbornik*, Slavonski Brod, 1987., 1-2., 72.

³ Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1989., knj. 2., 332.

⁴ *Isto*.

međusobno razlikuju i nikada ne podudaraju i sve te procjene nisu ničim obrazložene i potkrijepljene. Svi oni uglavnom iskazuju da evidencija likvidiranih zatočenika u logoru nije vođena, a ukoliko i je ona je uglavnom uništena, nepotpuna i kao takva neupotrebljiva za ustanovljenje točnog broja stradalih žrtava u logoru.⁵

Treću skupinu čine materijalni ostaci, kao što su logorski objekti i grobišta. Međutim, niti ova skupina izvora ne predstavlja pouzdan izvor za znanstveno istraživanje ove problematike. Istraživanjem i iskapanjem materijalnih ostataka moguće je ustanoviti samo jedan dio žrtava logora, a za ostale se mogu praviti samo razne pretpostavke i kalkulacije koje su uvijek podložne zloporabi i raznim političkim spekulacijama, za što je logor Stara Gradiška i jasenovačka skupina logora uopće vrlo zoran primjer.⁶

Ovim radom pokušao sam na temelju dokumenata koji se čuvaju u Hrvatskom Državnom Arhivu prikazati broj žrtava koje je iskapanjima u Staroj Gradišci i okolici ustanovila Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Isto tako sam pokušao prikazati različite procjene i pretpostavke o broju žrtava starogradiškog logora.

Iskapanja u starogradiškom logoru i okolici i različite procjene broja žrtava

Poslije završetka Drugog svjetskog rata, u Staroj Gradišci i okolici pristupilo se iskapanju žrtava ovog logora u cilju utvrđivanja broja stradalih osoba za vrijeme njegovog četverogodišnjeg postojanja. Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946. godine ustvrdila je da se u okolici poznatog ustaškog logora Stara Gradiška nalazi izvjestan broj jama, u kojima su zatrpani leševi ubijenih u ovom logoru i oko njega.⁷

Dana 11. svibnja 1946. godine povjerenstvo Zemaljske komisije počelo je iskapati žrtve ustaškog terora u šumi zvanoj Uskočka šuma koja je udaljena oko 12 km od Stare Gradiške. Pored ovog iskapanja, ista su činjena i u šumi zvanoj Međustružje, udaljenoj oko 11 km od Stare Gradiške, te na području oko samog logora.⁸

U sastavu povjerenstva nalazio se je dr. Ante Premeru sa svojim asistentom dr. Veljkom Bujanom. Iskapanju je bio nazočan i velik broj rodbine stradalih žrtava. Radovi na iskapanju su trajali od 11. do 20. svibnja 1946. godine. Iskopano je i pregledano ukupno 439 leševa, od toga 204 muških, 96, ženskih i 139 dječjih. Među leševima nađeno je i djece u dobi 3-4 mjeseca. Gotovo svi iskopani bili su mladi ljudi, a među njima je bio i znatan broj učenica trgovačke gimnazije iz Zemuna, odnosno Srijemske Mitrovice. Od gore navedenih leševa indetificirano je 107 leševa, uz pomoć rodbine ili isprava, pa je prema tome u prosjeku indetificiran svaki četvrti leš.⁹

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ Većina autora koji su pisali o žrtvama Drugog svjetskog rata koristili su naziv "antropološka istraživanja" za poslove koji su se više ili manje odnosili na stručnu obradu jednog ili više grobišta. Vidi.: Josip JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb, 1999, 58.

⁸ Hrvatski Državni Arhiv(HDA), Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina (ZKRZ), Saopćenje br. 39, kut. 689.

⁹ Isto.

Obzirom na broj ranije iskopanih leševa u Uskočkoj šumi koji je izvršen od 15. do 19. travnja 1946. godine, u sve četiri jame, otkopane u ovoj šumi, pronađeno je i po liječničkim vještacima pregledano ukupno:

311 muških leševa
467 ženskih leševa
189 dječjih leševa

Ukupno je iskopano 967 leševa žrtava, koje su ubijene krajem rujna 1944. godine. U pogledu uzroka smrti sudsko-liječnički vještaci su ustanovili da je u 95% slučajeva usmrćenje nastalo udaranjem tupotvrdog predmeta u zatiljak ili udarcem sjekire po glavi, jer je kod tolikog broja leševa nađen razlupan ovaj dio lubanje. Kod nekoliko slučajeva žrtve su usmrćene klanjem tvrdim predmetom, a kod nekih se nije moglo naći vanjskih vidljivih tragova nasilnog usmrćenja, te se po ostacima hrane od povraćanja u ustima, može pouzdano zaključiti da su ove žrtve bile žive zakopane i da je njihova smrt nastupila gušenjem.¹⁰

Kako su naročito leševi žena i djece nađeni u jamama u stavu ležeći potrbuške, zbijeni neposredno jedan povrh drugoga, zaključeno je da su žrtve bile prisiljene leći u jamu, a poslije toga su dobivali udarac nekim tvrdim predmetom u zatiljak.¹¹

Kako je prilikom iskapanja koje je obavljeno između 15. i 19. travnja u Uskočkoj šumi indetificirano 114 leševa, to je s gore navedenom indetifikacijom obavljenom prigodom iskapanja 11. i 13. svibnja 1946. godine, od sveukupno iskopanog broja žrtava 967 leševa, indetificiran ukupno 221 leš.¹²

Dana 16. svibnja 1946. godine započelo je iskapanje jame pronađene u šumi Međustrazje, u kojoj su sahranjene žrtve bili Srbi i Židovi, ubijeni 1. studenog 1942. godine. Ova jama nalazila se je 1 km bliže prema Staroj Gradiški od spomenutih jama u Uskočkoj šumi, a oko 300 metara udaljena od lijeve obale Save na samom rubu šume Međustrazje. Iskopana jama bila je duga 14, a široka 4 metra, dok je nakon otkopa zemlje dubina jame u kojoj su se nalazili leševi iznosila 1.5 m. U ovoj jami se našlo ukupno 960 leševa, ubijenih žrtava, koji su bili u jamu pobacani bez odjeće, pa je samo nekoliko leševa pronađeno obučeno. Svi leševi nađeni u ovoj jami ležali su međusobno ispremišani, iz čega se može zaključiti da su žrtve samo omamljene, a još ne-usmrćene, žive pobacane u jame. Ovi leševi su se nalazili u posve raspadnutom stanju i indetifikacija žrtava nije se nikako mogla ustanoviti.¹³

Dana 15. svibnja 1946. godine započeli su radovi na iskapanju sahranjenih u neposrednoj blizini starogradiškog logora, koji je poslije završetka Drugog svjetskog rata ponovo pretvoren u Zavod za prisilni rad. Obavljena su samo iskapanja pojedinačnih grobova i to na 13 raznih mjesta. U otkopanim grobovima nađeno je na 3 mjesta po 1 leš, na jednom mjestu 2, na 2 mjesta po 7 i na jednom mjestu 14 leševa, dok su na ostalim mjestima iskapanja ostala bez rezultata. Na mjestu na kojem je pronađeno 14 leševa, njih 12 su bila dječja.¹⁴

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

Kao uzrok smrti kod ovih leševa ustanovljeno je u dva slučaja vješanje, jer su kod tih leševa pronađene omče na vratu, kod jednog metak iz pištolja ispaljen je iz neposredne blizine, dok kod ostalih leševa nisu pronađeni nikakvi vidljivi tragovi usmrćenja, pa je komisija zaključila, da su te žrtve pomrle ili od gladi ili od kakve bolesti. Svi ovi leševi bili su sahranjeni u tim jamama bez ikakve odjeće, a kod njih nisu pronađeni nikakvi tragovi ili znaci za pobliže utvrđivanje identifikacije. Samo je kod jednog leša utvrđena devijacija nosne kosti (septuma) koju je imao i prije smrti, a kod jednoga su pronađena dva zlatna zuba kutnjaka. Identifikacija leševa sahranjenih na ovom prostoru mogla se je ustanoviti samo pomoću svjedoka koji dobro poznaju najkarakterističnija obilježja pojedinih žrtava.

Prema poprečnom broju u ove jame zakopanih leševa i samoj površini ovoga prostora, komisija je predvidjela da je na tom području prema cjelokupnoj površini i broju humaka, pokopano oko 3.000 leševa žrtava ustaško-fašističkog terora.¹⁵

Na sjeverozapadnoj strani logora, oko 80m u sjevernom pravcu od sjeverozapadnog ugla logorskog zida pronađena je 17. svibnja 1946. godine skupna jama leševa veličine 310x120 metara.¹⁶ Uslijed visokog sloja zemlje koja je bila navežena iznad ove jame, leševi su bili čvrsto prignječeni jedan uz drugoga, tako da je bilo gotovo nemoguće njihovo odvajanje, osim samo u gornjem sloju. Sudbeno-liječničkim pregledom utvrđeno je da su žrtve iz ove jame usmrćene oštrim zasjecima sjekire u glavu iloi udarcem tupotvrdog predmeta po kosti lubanje. Leševi nađeni u ovoj jami, njih 600, bili su pobacani zajedno sa odjećom, a pregledom je ustanovljeno da su žrtvama bili izvrnuti džepovi odjeće, tako da se kod njih nije moglo pronaći nikakvih predmeta niti isprava. Ovi leševi u pretežnom dijelu su potjecali od odraslih muškaraca, koji su najvećim dijelom bili obučeni u seljačku nošnju i opanke. Nađeno je i nekoliko ženskih leševa, od kojih je jedan bio obučen u sivu prugastu pidžamu, preko koje je bio navučen crni, dugi kaput. Kod svih ovih leševa i odjeće koja je bila na njima, nastupila je već takva trulež, da su se pri samom dodiru potpuno raspadali, tako da je bilo nemoguće provesti identifikaciju.¹⁷

Tako je u razdoblju između 15.-20. travnja i 10.-21. svibnja 1946. godine, Zemaljska komisija na području Stare Gradiške iskopala i pregledala slijedeće lokalitete na kojima su pronađeni leševi žrtava počinjenih u koncentracijskom logoru Stara Gradiška između 1941. i 1945. godine:

Uskočka šumapronađeno	967 leševa
šuma Međustružjepronađeno	960 leševa
skupna jama kod logorapronađeno	600 leševa
u pojedinačnim jamapronađeno	43 leša
Ukupno je pronađeno	2.570 leševa.

Komisija je procijenila da se oko logora i to sa istočne strane logorskog prostora nalazi još oko 3.000 leševa bivših zatočenika ustaškog logora, bilo pojedinačno ubijenih,

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

umrlih od gladi ili koje bolesti. Zaključila je da će o eventualnom otkapanju i utvrđivanju indetiteta javnost biti obaviještena putem dnevnog tiska.¹⁸

Za logor Stara Gradiška jednako kao i logor Jasenovac, Javno tužilaštvo Narodne Republike Hrvatske napravilo je 1956. godine "Popis žrtava ubijenih u logoru Stara Gradiška". Popis se odnosi na djecu do 14 godina, žene od 14 do 70 godina, žene od 14 do 70 godina, starice i starce iznad 70 godina. Prema tom popisu od 1941. do 1945. godine ukupno je ubijeno 2.830 osoba. Najviše je ubijeno djece do 14 godina, 1.105, žena od 14-70 godina, 1.616. Gledano po godinama najbrojnija ubojstva su učinjena 1942. godine. Od ukupno ubijenih, te je godine zabilježeno 2.577 žrtava, djece do 14 godina 1059, a žena do 70 godina 1.420.¹⁹

Različite pretpostavke i procjene o broju žrtava logora Stara Gradiška

U prvim danima poslije završetka Drugog svjetskog rata jasenovačka skupina logora (Jasenovac-Stara Gradiška) većinom se ne izdvaja kao ništa posebno u odnosu na čitav niz drugih logora i zločina počinjenih na prostoru bivše Jugoslavije. Tek krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina problematika jasenovačkog logora, a time i Stare Gradiške se počinje sve više isticati te se o njemu počinje stvarati svojevrsan mit.²⁰ Stvaranju mita je doprinjelo i nepostojanje pouzdanih izvora te znanstvene, demografsko-statističke obrade o ratnim žrtvama Drugog svjetskog rata u cjelini. Tako su se i o broju žrtava jasenovačke skupine logora iznosili razni proizvoljni i ničim argumentirani podaci. U većini izdanja koja su se bavila problemom žrtava jasenovačke skupine logora, navodi se da se "točan broj žrtava ne može ustvrditi, ali prema procjenama preživjelih svjedoka broj žrtava jasenovačke skupine logora premašuje 600-700.000 žrtava". O stanju u logorima Jasenovac-Stara Gradiška do kraja 1944. godine sačuvano je svjedočenje nepoznatog logoraša: "Koncentracioni logori u Hrvatskoj (grobnice preko 600.000 nevinih ljudi, žena i djece)." U iskazu se naglašava da "koncentracioni logori u Hrvatskoj, a naročito u Jasenovcu i Staroj Gradiški mogu se s pravom nazvati najvećim mučilištima ljudi, žena, djece u povijesti čovječanstva. Javnost je već u nekoliko navrata obaviještena o najgroznijim zločinima izvršenim u ovim logorima na 6-7 stotina hiljada nevinih muževa, žena i nejake djece, pripadnike svih vjera....Obzirom na mali prostor logora u Gradiški i na njegovu udaljenost od željezničke pruge u ovaj je logor upućeno manje interniraca, izuzev malog broja otposla-

¹⁸ Isto. Mirko PERŠEN u svojoj knjizi *Ustaški logori*, Zagreb, 1990., spominje tri foto snimanja jasenovačkog područja iz zraka 1957., 1976. i 1983. godine, a najpotpunija i najsuvremenija su bila istraživanja u travnju 1983. koje u kolor tehnici izveo Vojnogeografski institut iz Beograda. Na fotokolicama su označena sva mjesta registrirana kao moguće grobnice. 6. travnja 1984. godine izvršena je provjera na sedam lokacija označenih na fotokolicama. Na četiri lokacije pronađene su ljudske kosti i lubanje, te razni predmeti. Na lokaciji koja se nalazila u neposrednoj blizini označenog groblja u bivšem koncentracijskom logoru Jasenovac pronađene su goveđe kosti. Na dvije lokacije nisu ustanovljeni ostaci koji bi ukazivali na postojanje grobnica. *Opširnije vidi: Josip JURČEVIĆ, Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb, 1998., 58-70.

¹⁹ M. PERŠEN, *n. dj.*, 266.

²⁰ Josip JURČEVIĆ, *n. dj.*, 113-159.

tih u Njemačku i neznatnog broja puštenih kući. Od oko 50.000 ljudi, žena i djece upućenih u ovaj logor, ubijeno je, zaklano i otrovano preko 45.000.²¹

Tako se u pojedinim izdanjima kao primjerice u Vojnoj enciklopediji navodi, također bez ikakvih argumenata da je broj žrtava zatočenika u Staroj Gradiški 75.000, a u Jasenovcu 600.000.²² Znanstveno nekritičan pristup problemu žrtava Drugog svjetskog rata, a napose žrtava logora doprinio je da se u slijedećim desetljećima broj žrtava jasenovačke skupine logora "popeo" na najmanje nekoliko stotina tisuća žrtava, a početkom osamdesetih pojedini autori su došli do "najnovijih podataka" prema kojima je u jasenovačkoj skupini logora ubijeno "najmanje milijun Srba" ne računajući žrtve drugih naroda i narodnosti.²³

Kada se govorilo o broju žrtava stradalih u koncentracijskom logoru Stara Gradiška, najčešće se procjenjivalo da se broj stradalih osoba u tom logoru kao što je istaknuto kreće oko 75.000, međutim ova iskazana brojka nikada nije ničim argumentirana i dokazana. Istina je da je i u jednoj od karakteristika koje su njemačke oružane snage i Gestapo u Drugom svjetskom ratu dale za Vjekoslava Luburića, navedeno je da je na njegovu osobnu zapovijed u Staroj Gradiški ubijeno, odnosno likvidirano 80.000 ljudi (za Jasenovac se navodi 120.000, a za ostale logore u NDH 20.000). Njemački poslanik u Zagrebu, u to vrijeme Siegfried Kasche, smatrao je da je ta procjena neutemeljena i da se navedeni podaci "mogu smatrati daleko pretjeranima".²⁴

U izjavama preživjelih logoraša također su se iznosile i iznose visoke proizvoljne procjene poput ovih, ali i one koji poput bivšeg zatočenika starogradiškog logora Šime Klaića za gornju granicu žrtava ovog logora određuju brojku od oko 8.000 ljudi.²⁵ Bivši zatočenik logora Stara Gradiška i Jasenovac Mirko Peršen u svojoj navedenoj knjizi niti za jedan od ova dva logora ne navodi broj osoba stradalih u njima, nego oprezno procjenjuje da se ukupan broj ubijenih u svih pet logora jasenovačke skupine kreće u rasponu od 60.000 do 80.000.²⁶

Mnogi svjedoci koji govore o "nekoliko desetaka tisuća, pa i više" žrtava logora Stara Gradiška, često daju izjave koje su međusobno suprotstavljene i pobijaju jednu drugu. Tako pri opisu svog boravka u logoru i opisujući likvidacije, pojedinačne ili skupne govore o pojedincima ili skupinama od desetak ili najviše nekoliko desetaka

²¹ A. BARBIĆ, "Prilozi problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac od 1941. do 1945, *Slavonski povijesni zbornik*, 1-2, Slavonski Brod, 1988., 89.

²² U *Enciklopediji naroda Jugoslavije*, Zagreb, 1960., sv. IV, također se navodi "da prema procjeni koja se oslanja na iskaze preživjelih, sačuvane dokumente i priznanja uhvaćenih ustaških zločinaca iz jasenovačkog logora, broj jasenovačkih žrtava premašuje 700.000.

²³ Franjo TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1990, 92.

²⁴ M. PERŠEN, *n. dj.* 317.

²⁵ Šime Klaić je poslije završetka Drugog svjetskog rata bio član Odbora koji je nastojao ustanoviti točan broj žrtava jasenovačke skupine logora. Prema njegovom kazivanju pojedini članovi Savjeta Spomen-područja Jasenovac licitirali su brojem žrtava, što je on smatrao sramotom. Također ističe da je predlagao tadašnjem JAZU da se osnuje odbor koji će na znanstvenoj osnovi istražiti ne samo zločine ustaša, nego i Nijemaca, Talijana, Mađara, četnika, balista i drugih. Također Klaić ističe da je uspio nagovoriti predstavnike iz BiH da na znanstvenom skupu podnesu izvješće o tome koliko su četnici pobili muslimana u Foči, a neki Srbi su se protivili govoreći da je to nepotrebno. Neki Srbi su isto tako htjeli staviti obilježje da je na Gradini stradalo 650.000 ljudi, pa im je on rekao da je ta brojka preuveličana i da će ih biti sram kada to budu morali skidati. (*Slobodna Dalmacija*, 29. VI. 1999.)

²⁶ M. PERŠEN, *n. dj.* 329.

žrtava. I za te likvidacije ističu da nisu bile svakodnevne, nego su izvršavane u pojedinih razdobljima trajanja ovog logora (najviše tijekom 1942. godine). Prema njihovim izrečenim broječanim podacima (oko 75.000) takve i još nekoliko puta veće likvidacije morale su biti obavljane svakodnevno, pa još i češće da bi se došlo do izrečene brojke.

Koliko su svi ovi broječani podaci o žrtvama logora Jasenovac i Stara Gradiška bili neutemeljeni i preuveličani može se potkrijepiti na temelju ne tako davno objavljene knjige *Jasenovac-žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije 1992.*, Sarajevo-Zürich, 1998., u izdanju Bošnjačkog instituta Adila Zulfirkapašića. Naime, Savezni zavod Jugoslavije za statistiku u Beogradu je 1964. godine obavio opsežan posao popisivanja svih osoba koje su tijekom Drugog svjetskog rata izgubile život na strani NOB-e ili kao žrtve terora Nijemaca i njihovih saveznika.²⁷ Rezultat toga rada bio je popis imena žrtava sastavljen po kotarevima, gradovima i selima bivše Jugoslavije. Međutim, ovaj popis u čije je izvršenje uloženi veliki napor ondašnjeg državno-administrativnog i političkog aparata nikada nije izašao u javnost. Razlog tome je vjerojatno činjenica da su se rezultati popisa pokazali razočaravajući za pokretače i izvršioce popisa, koji je izvršen zbog ratnih reparacija koje je SR Njemačka bila dužna platiti socialističkoj Jugoslaviji. S obzirom na činjenicu da vlasti SR Njemačke nisu prihvaćale brojku od 1,7 milijuna ubijenih, nestalih, poginulih i umrlih građana Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu (u razdoblju od 6. travnja 1941. godine do 15. svibnja 1945. godine), koje je bez ikakvih argumenata iznosila službenma vlast komunističke Jugoslavije, Savezno izvršno vijeće (SIV), donijelo je odluku o provođenju popisa ratnih žrtava. Za pripremu i provođenje ove odluke bili su zaduženi savezni i republički zavodi za statistiku. Cilj popisa je bio evidentiranje svih žrtava koje su počinile nacističke i domaće kolaboracionističke postrojbe (četnici, ustaše, nedićevci). U takve žrtve rata ubrajani su:²⁸

- internirani, zatvarani, deportirani, odvedeni na prisilni rad ili zarobljeni, bez obzira jesu li ubijeni, poginuli, umrli, nestali ili su preživjeli teror,
- poginuli kao pripadnici vojske Kraljevine Jugoslavije u razdoblju od 6. travnja do 7. kolovoza 1941. godine,
- poginuli kao pripadnici Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili savezničkih vojnih formacija do 15. svibnja 1945. godine ili umrli do 15. svibnja 1946. godine, od posljedica ranjavanja, ozljeda, ili bolesti dobivenih u ratu,
- poginuli kao civilne osobe od izravnog terora okupatorskih snaga i njihovih suradnika u razdoblju od 6. travnja 1941. godine do 15. svibnja 1945. godine,
- poginuli kao civilne osobe prilikom bombardiranja od 6. travnja 1941. godine do 15. svibnja 1945. godine.

²⁷ Jugoslavija je napravila tri popisa žrtava Drugog svjetskog rata. Prvi je napravljen 1946. godine, drugi 1950, a treći 1964. godine. Ni jedan popis nije službeno objavljen, rezultati su držani u tajnosti, a arhivsko gradivo koncentrirano u Arhivu Jugoslavije, bilo je nedostupno istraživačima. *Vidi: Mate RUPIC, "Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu", Časopis za suvremenu povijest, (1) Zagreb, 2001., 7.*

²⁸ M. SOBOLEVSKI, "Prešućena istina-žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine, *Časopis za suvremenu povijest, (2-3), Zagreb, 1993., 90.*

Ovom poslu se pristupilo vrlo profesionalno i ozbiljno te je u pripremama za izvođenje tog iznimno opsežnog posla izdana i brošura, odnosno priručnik sa detaljnim uputama za provođenje popisa i prikupljanja svih relevantnih podataka o žrtvama. Izvršioци popisa su nastojali upisati sve podatke o žrtvama kao što su npr. ime, prezime, godina rođenja, ime oca, način, vrijeme i mjesto stradanja, nacionalna pripadnost.

Poslije višemjesečnog rada i sakupljanja svih podataka sa terena od sudionika tih događaja, uže rodbine žrtava, pa do prikupljanja podataka iz arhiva, muzeja i drugih institucija, u studenom 1964. godine, završen je taj složen i naporan posao. Međutim, rezultati tog popisa bili su iznenađujući i poražavajući za naručitelje jer su rezultati popisa bili višestruko manji od onih kojima se do tada izlazilo u javnost. Prema popisu iz 1964. godine ukupan broj onih koji su izgubili živote na području cijele Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu iznosio je "samo" 597.323 žrtve. Za područje Hrvatske tim je popisom utvrđeno 185.327 ubijenih, poginulih, umrlih i nestalih. Nedugo nakon toga ustanovilo se je da je ta brojka nepotpuna, pa je novoutvrđena brojka ratnih žrtava za Hrvatsku iznosila 194.749 žrtava, što je prvotnu brojku uvećalo za oko 9.000 žrtava. Žrtve Drugog svjetskog rata, prema tom popisu, po ostalim republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije iznose: Bosna i Hercegovina 177.045; Crna Gora 16.903; Slovenija 40.781; Makedonija 19.076; uža Srbija 97.728;

Kosovo 7.927, Vojvodina 41.370; nepoznato 1.744.²⁹ Po nacionalnoj strukturi u Drugom svjetskom ratu stradalo je: Srba 346.740; Hrvata 83.257; Slovenaca 42.027; Makedonaca 6.724; Crnogoraca 16.276; muslimana 32.300; Židova 45.000; Turaka 686; Šiptara (Albanaca) 3.241; Mađara 2.680; Slovaka 1.160; ostalih i nepoznato 16.202. Ukupno je po republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije stradalo 596.293 osobe što je za 1.030 žrtava manje od broja žrtava po republikama i pokrajinama.³⁰ Žrtve su popisane i prema načinu na koji su izgubile život, pa je tako od ukupno 597.323 žrtava ubijeno 352.560, poginulo je 198.758, umrlo 37.143, nestalo 8.862.³¹

Iz svega navedenoga razvidno je da su ti podaci bili znatno niži od očekivanja službenih vlasti, kako za Hrvatsku tako i za područje cijele bivše Jugoslavije, premda su i one same vjerojatno predmijevale da ukupna brojka neće biti u skladu sa njihovim očekivanjima. Takvoj pretpostavci doprinosi i činjenica da se tijekom 1964. godine u cjelokupnom relevantnom tisku na području nekadašnje Jugoslavije, odnosno najuglednijim dnevnim i tjednim političkim tiskovinama (Vjesnik, Borba, Politika), o popisu i pripremama za njegovo izvršenje nisu objavljene nikakve vijesti, štoviše o tome nije bilo nikakvih obavijesti i informacija. Kako su konačni rezultati popisa bili puno niži i od najpesimističnijih očekivanja državnog vrha, popis je odmah stopiran i ne samo da nikada nije izašao u javnost, nego je naprotiv čuvan kao najstroža državna tajna. U tadašnjim visokim političkim krugovima rezultati ovog popisa su se opravdavali njegovom nepotpunošću, želeći tako konačnu ionako ogromnu brojku približiti onoj poželjnoj od preko 1,7 milijuna gubitaka naroda i narodnosti Jugoslavije. Kao što je već rečeno upravo je nedostatak službenog broja žrtava stradalih u Drugom svjetskom

²⁹ Isto. 92.

³⁰ Isto. 92.-93.

³¹ Isto. 93.

ratu bio plodno tlo za stvaranje "jasenovačkog mita" i neutemeljeno preuveličavanje broja žrtava logora Jasenovca i Stare Gradiške.³²

Prethodne rezultate popisa sumirali su tadašnji republički statistički zavodi, a konačnu obradu i objedinjavanje izvršio je Savezni zavod za statistiku u Beogradu i umnožio ih u nepoznatom broju primjeraka. Na temelju tog popisa objavljen je 1992. godine u samo nekoliko primjeraka popis koji je za internu uporabu napravio Savezni zavod za statistiku SRJ u Beogradu, a čiji je izvorni naziv *Spisak žrtava rata 1941.-1945. - Ustaški logor Jasenovac*. Kopiju, odnosno reprint tog kompjutorskog ispisa objavio je vlasnik i osnivač Bošnjačkog instituta u Švicarskoj već spomenuti Adil Zulfirka-pašić. Javnosti do sada nije predočeno na koji je način i pod kojim okolnostima u posjed ovog tajnog dokumenta došao upravo Bošnjački institut.

Knjiga koja sadrži taj popis obuhvaća 1171 stranicu velikog formata, te su mu dane dvije stranice uvoda koji je pripremio Meho Visočak te tablica zbirnog pregleda broja žrtava prema nacionalnoj pripadnosti stradalih u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. U popisu žrtava stradalih u logorima Stara Gradiška i Jasenovac, nalaze se žrtve iz svih kotareva, gradova i sela nekadašnje Jugoslavije poredani abecednim redom. Pri samom dnu svake stranice popisa masnim je slovima otisnuta napomena "spisak nije potpun". Popis je poimeničan i prema navedenim popisnim pravilima trebao je obuhvaćati sve dostupne i relevantne podatke o žrtvama. Uz svako ime žrtve sa ovog popisa otisnut je sitnim slovima broj sa više znamenaka, za koji priređivač nigdje ne daje nikakvo objašnjenje. Može se samo pretpostaviti da je to kataloški broj komisije koja je obavljala popis.

U ovom popisu žrtava jasenovačke skupine logora izdvojena su samo tri lokaliteta i to Jasenovac (logor III. Ciglan), Stara Gradiška (logor V.) i Gradina kod Jasenovca. Treba reći da Gradina nije bila, niti je upotrebljavana kao logor, nego je bila stratište na kojemu su ubijani zatočenici, najviše Cigani (Romi). Ostali logori jasenovačke skupine kao logor I. Krapje, logor II. Bročice i logor IV. Kožara nisu u ovom popisu izdvojeni kao posebni lokaliteti na kojima su stradavali zatočenici. Jedan

od glavnih nedostataka ovog popisa je u tome (a činjenica da je poimeničan i sadrži osobne podatke žrtava trebala mu je biti najveća vrijednost), što za mnoge navodne žrtve logora Stara Gradiška i Jasenovac na mnogim mjestima nema niti jednog osobnog podatka, nego se navodi samo godina ubojstva od ustaša u Staroj Gradiški i Jasenovcu, što je najuočljivije kod Cigana (Roma), (npr. str. 1070, u kotaru Vrbovec: *Cigan (x) ubijen od ustaša 1942. godine u logoru Jasenovac*). U ovom popisu na nekim mjestima je nazočan i problem mjenjanja nacionalne strukture žrtava logora. Tako su osobe koja nose očigledno muslimanska imena i prezimena, ponekad upisani kao Srbi, Hrvati ili Cigani (Romi). Isto tako osobe koje potječu iz hrvatskih nacionalno homogeniziranih mjesta u Lici, Kordunu i Baniji i koja nose očigledno hrvatska imena (Ivan, Franjo) i prezimena (Jurković, Kovačić) nisu upisani kao Hrvati, nego je njihova nacionalna pripadnost izostavljena, čime su automatski prebačeni u skupinu nacio-

³² Opširnije o popisima žrtava rata vidi: V. ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989., M. SOBOLEVSKI, "Prešućena istina-žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine", *Časopis za suvremenu povijest* (24), 1, Zagreb, 1992., B. KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990., I. LAH, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Statistička revija, 2-3, 1952., J. JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb, 1998.

nalno neidentificiranih i time se umanjuje ukupan broj žrtava hrvatske nacionalnosti stradali u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. Isto tako dodatne nejasnoće i time podlogu za razne manipulacije stvara oznaka XX kod nekih žrtava logora, bez imena, prezimena ili nekakvih drugih podataka o identitetu (npr. oznakom XX bez ikakvih podataka označeno je na str. 1049., 69 osoba u virovitičkom kraju). Takvim oznakama osoba čije je postojanje i likvidaciju u logorima nemoguće dokazati, broj žrtava jasenovačke skupine logora značajno se umnožava.

U ovom popisu uočljiv je i problem tzv. interniraca, pretežitio Židova koji su uvršteni u ovaj popis žrtava. Oni su dovedeni u logore Stara Gradiška i Jasenovac, ali su odatle odvedeni, najčešće preko Zemuna u ruge nacističke logore po Europi, a najčešće u logor Auschwitz i tamo bili likvidirani.

Manjkavost ovog popisa je i u tome što u njemu nema osoba koje su prema svim dokazima i iskazima izgubile život u Staroj Gradiški i Jasenovcu. Tako se od poznatijih zatočenika koji su izgubili život u logoru Stara Gradiška, primjerice prijeratni poznati bakteriolog Viktor Budicki iz Zagreba uopće ne nalazi na popisu žrtava iz Zagreba ubijenih u Staroj Gradiški i Jasenovcu.³³ Isti je slučaj i sa seljačkim piscem Mihovilom Pavlekom Miškinom, rodnom iz sela Đelekovci u Podravini kojeg također nema na popisu ubijenih iz ovog sela, niti u Staroj Gradiški niti u Jasenovcu.³⁴

Poseban problem žrtava jasenovačke skupine logora je jednako kao i čitavog popisa žrtava Drugog svjetskog rata, sačinjenog 1964. godine, što su njime obuhvaćene samo osobe koje su ubijene od strane poraženih fašističkih snaga. U njemu se ne nalaze osobe koje su ustaše ubile u logoru Stara Gradiška i Jasenovac, a koji su bili na visokim dužnostima u logoru (npr. ustaški poručnik Nemet),³⁵ ili su ubijeni u međusobnim

³³ Dr. Viktor Budicki je na temelju denucinacije da je britanski špijun za cijeli Balkan, poslan prvo u Jasenovac, a zatim u Staru Gradišku. U starogradiškom logoru osnovao je sero-bakteriološku stanicu, te je ustanovio da se tifus u logoru širi i iz zakuženih bunara, otkuda su zatočenici upotrebljavali vodu za piće i kuhanje. Uspio je u logor prokrijumčariti sredstvo za dezinfekciju "kaporit" te ga je potajno stavljao u bunare u logoru i na taj način uništio bacile koji su uzrokovali tifus. Budicki se kasnije i sam zarazio tifusom koji unatoč njegovoj uspješnoj intervenciji nije bio sasvim suzbijen. Uspio je bolest nadvladati i preboliti, ali su ga ustaše koje su sumnjale u njegovo djelovanje, otrovale injekcijom od čega je i umro. V. Budicki je inače bio potomak Ferde Budickog koji se prvi u Zagrebu provozao automobilom Opširnije o dr. Budickom vidi: Đorđe MILIŠA, *U mučilištu pakla Jasenovac*, Zagreb, 1945., 254., Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Koncllogor na Savi*, Zagreb, 1999, 103.

³⁴ Mihovil Pavlek Miškina uhićen je 5. svibnja 1942. godine, u rodnom Đelekovcu, u Podravini, a u drugoj polovici svibnja dopraćen je vjerojatno iz Jasenovca u Staru Gradišku. U biografijama o njemu obično se navodilo da je ubijen u Jasenovcu. Pojedini preživjeli zatočenici i danas tvrde kako su čuli da je Miškina ubijen u Jasenovcu, zajedno sa slikarom iz Sarajeva Danijelom Ozmom. Međutim u svom iskazu danom Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Miroslav Filipović Majstorović u dijelu iskaza u kojem govori o pojedinačnim slučajevima ubojstava koja su se događala u vrijeme njegova upravljanja logorom Stara Gradiška spominje i ubojstvo seljačkog pisca Miškine za kojeg kaže da ga je ubio ili dao ubiti Viktor Tomić, ustaški potpukovnik i visoki funkcionar UNS-a. *Vidi*: I. JAKOVLJEVIĆ, *n. dj.* 63.

³⁵ Nemet, ustaški poručnik, osim što se isticao korektnim pristupom prema svim zatočenicima, nekoliko je puta intervenirao i kod logorske uprave za neke logoraše koji su tako izbjegli sigurnu smrt. Ustaše su kasnije 1944. godine Nemetu ubile (po nekim drugim verzijama Nemet se je sam objesio u Jasenovcu), jer nije dovoljno vjerovao u ustašku i njemačku pobjedu u Drugom svjetskom ratu. Bivši zatočenik Jasenovca i Stare Gradiške Đorđe Miliša je u svojoj spomenutoj knjizi, *U mučilištu pakla Jasenovac*, Zagreb, 1945., o njemu između ostalog zapisao: "neizmerno dobar sa svim zatočenicima koji su ga nazivali "čača". Zbog takvih i sličnih opisa pojedinih ljudi i događaja u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, ondašnje komunističke vlasti su Milišinu knjigu zabranile sudskim rješenjem 1945. godine.

obračunima ustaša izvan logora (npr. Stjepan Bosak u Bosanskoj Dubici).³⁶ Također nema niti osoba koje su pripadale ustaškom pokretu i

bili na visokim odgovornim mjestima, a kasnije se razili s tom politikom i dospjeli u logor, kao primjerice slučaj Vlade Singera.³⁷

Prema popisu žrtava rata 1941.1945. godine u ustaškom logoru Stara Gradiška ubijeno je ukupno 9.586 osoba. Prema nacionalnoj strukturi žrtava stradalo je:

Srba:	7.774
Židova:	923
Hrvata:	646
muslimana:	160
Slovenaca:	20
Crnogoraca:	3
Mađara:	1
Nac. neind:	58
Ostali:	1

U logoru Jasenovac prema ovom popisu stradalo je ukupno 49.602 osobe. Prema nacionalnoj strukturi žrtava stradalo je:

Srba:	26.170
Židova:	8.121
Hrvata:	5.900
muslimana:	789
Cigana:	1.471
Slovenaca:	174
Crnogoraca:	35
Makedonaca:	7
Mađara:	59
Nac. neind.	6.792
Ostali:	84

Uspoređujući stradale osobe u ova dva logora po nacionalnoj strukturi vidljivo je da od naroda koji su živjeli na području nekadašnje Jugoslavije, u logoru Stara Gradiška u odnosu na Jasenovac nije stradao niti jedan Cigan (Rom) kao niti jedan Makedonac.

³⁶ Stjepan Bosak, ustaški satnik u prosincu 1943. preuzima dužnost zapovjednika starogradiškog logora. Bosaka je u travnju 1944. godine u Bosanskoj Dubici ubio ustaški poručnik Tomić, koji je kasnije po naređenju samog Luburića strijeljan.

³⁷ Ustaški emigrant Vlado Singer, porijeklom Židov, zauzimao je visoke položaje u UNS-u, ali je kasnije pao u nemilost vlasti NDH i bio zatočen prvo u Jasenovcu, a zatim je odveden u starogradiški logor. V. Singer se aktivno angažirao u poboljšanju uvjeta u logoru. Zbog takvog ponašanja u vrijeme kada je zapovjednik bio Stjepan Bosak, u njegovu sopu je ušlo troje ustaša, preobučenih u civilna odijela i zaklali ga. *Vidi: Đ. MILIŠA, n. dj. 311.*

Prema ovom popisu ukupno je u logorima Jasenovac-Stara Gradiška stradalo 59.188 osoba. Prema nacionalnoj strukturi stradalo je:

Srba:	33.944
Židova:	9.044
Hrvata:	6.546
muslimana:	949
Cigana:	1.471
Slovenaca:	194
Crnogoraca:	38
Makedonaca	7
Mađara:	60
Nac. neid:	6.850
Ostali:	85

Summary

Digging out in the area of Stara Gradiška concentration camp and estimate of the number of victims

It will never be possible to establish the actual number of victims neither of the Stara Gradiška camp nor of Jasenovac camp. The very fact, however, that some shifts occurred in contemporary Serbian historiography and that former estimates on 700,000 or more Jasenovac victims have been growingly rejected, gives ground to hope that in the next future it will be possible to establish, on the basis of so far developed World War II lists of victims, written decisions on internment in the camp, data in monographs and publications relating to individual regions and settlements, as well as other sources, the as accurate as possible number of victims of both Jasenovac and Stara Gradiška, and also the precise number of all victims in the territory of former Yugoslavia killed in World War II. As it can be concluded on the basis of sources and documents that were the subject of research in the context of this paper, the assumption is realistic that the upper limit of the number of victims of Stara Gradiška camp was between 9,000 and 10,000.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

34-35-36

ZAGREB 2001-2004

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Neven Budak

Redakcija
Ivo Goldstein
Borislav Grgin
Mirjana Matijević-Sokol
Nenad Moačanin
Boris Olujić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednik
Mario Strecha

Tajnik redakcije
Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5. X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica
Iva Makvić

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje završeno u srpnju 2004. godine

Naklada
400 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 34-35-36
/ [uređivački odbor Mario Strecha... et al.]. - Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta,
2002.-2004. – 520 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X